

УДК 811.161.2'373.2-112

Василь ДЕНИСЮК

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ У ФРАЗЕОЛОГІЇ ДІЛОВОГО ДИСКУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – XVII СТ.

*У статті на матеріалі писемних пам'яток ділового стилю проаналізовано особливості освоєння фразеологізму-інтернаціоналізму **слово в слово**, який в українську мову XVI ст. потрапив як структурно-семантичний еквівалент латинського вислову через посередництво польської мови. Для з'ясування адаптаційно-динамічних процесів було залучено ділові тексти з інших територій, зокрема й білоруських, а також твори інших жанрів, що засвідчують закріплення семантики у фразеологізмі та виході його за межі власне ділового стилю.*

Ключові слова: фразеологізм, українська мова XVI – XVII ст., діловий дискурс, запозичення, варіант, семантика, конотація.

Студіювання писемних пам'яток української мови XVI – XVII ст. було і залишається на часі. На рівні *lingua* це пов'язано передусім із діалектикою форми і змісту: стрімкий жанрово-стильовий розвиток у цей період вимагав відповідного вербального наповнення, детермінованого взаємодією декількох складових: літературно-книжної(их) мови(мов), церковнослов'янської мови української редакції, живого розмовного мовлення та ділової писемності. Останню складову багато лінгвістів вважають домінантою у формуванні української літературної мови. Зокрема, І. Огієнко, наголошуючи на важливому значенні мови діловодства, писав: «... актова мова завсіди вела в нас перед у розві мови літературної, бо все мусила відбивати живу народну мову.

Значення т. зв. актової мови в історії розвитку української літературної мови дуже велике, першорядне, бо вона стала провідником живої нашої мови до мови літературної» [1, с. 97].

С. Котков, який досліджував становлення російської літературної мови XVII ст., також зауважив, що формування нації відбувалося в найбільш важливій сфері – у сфері ділових відносин [2, с. 111].

Ділові документи мають свої багатвікові традиції. Передусім це стосується побудови: характерні тільки для них елементи початкового та кінцевого протоколів, традиційні тільки для цих елементів формули тощо. Зміни, якщо й трапляються, найчастіше спричинені суб'єктивними чинниками: рівнем грамотності писаря; діалектними особливостями; суспільним становищем особи,

яка щось придбала чи продала (від цього певною мірою залежав вибір антропонімійної формули для її ідентифікації). Та чи не стандартний це погляд на діловий текст? Суспільні колізії, яких зазнала Україна впродовж усієї історії, доводять, що до досліджуваного нами періоду панівними на писемному рівні за будь-яких умов залишалися два дискурси – діловий (юридично-діловий) та релігійний (церковний), що мали як територіальне поширення, так і часове. Однак діловий дискурс першим почав утрачати позиції, що було зумовлено позамовним чинником – входженням українських земель до складу інших держав, у яких той же діловий документ мав свою специфіку. Незначною мірою це торкнулося і спільного стильового дітища – церковно-ділової документації. Тож для ділового дискурсу поняття стійкості є більше відносним, ніж абсолютним, стосується більше форми, ніж змісту. Це безпосередньо проєктується на статичний критерій норми, який для давніх ділових текстів, на думку С. Коткова, зреалізований був практично – узуальна стійкість уживання тієї чи тієї мовної одиниці [2, с. 110], і водночас на динамічний, репрезентований у діловій писемності варіантами тієї чи тієї мовної одиниці.

Релігійний дискурс довше залишався стійким, оскільки цього вимагав один з основних постулатів – непохитність віри можна було утримувати тільки експліцитною та імпліцитною сугестією про праведність-правильність життя церковників. Витворені в киеворуський період стандарти житійної літератури стали традиційними і в наступні періоди, коли автори житій чи церковні писарі, як зауважував Д. Лихачов, за допомогою різних трафаретних мовних формул, продиктованих літературним етикетом, описували стереотипні ситуації та характери церковників [3, с. 85].

Власне, XVI – XVII ст. для розвитку української літературної мови можна позиціонувати як жанрово-стильову революцію, що позбавила діловий та релігійний стилі статусу монополіста.

Проте не варто скидати з терезів обидва дискурси. Вони продовжують функціонувати, активно взаємодіючи з народнорозмовною мовою, що спостерігаємо у проникненні елементів останньої в мовний простір ділових та релігійних текстів. Саме цей аспект уможливує перегляд радянського тавра малограмотності чи недовченості писаря та логічно пояснює наявність елементів живої народної мови в аналізованих текстах. XVI – XVII ст. яскраво ілюструють не тільки жанрово-стильове збагачення української літературної мови загалом, але й жанрове і функційне розширення ділової писемності. Не буде перебільшенням сказати, що писарів катастрофічно не вистачало. Це означало, що для здійснення ділової операції за межами свого володіння князь зобов'язаний був мати в супроводі писаря. Таке розуміння дозволяє пояснити наявність мовного елемента, зокрема і того чи того варіанта стійкої для ділового тексту формули, на новій для нього території, з одного боку; з іншого – пояснює факт поширення цього ж елемента, тобто своєрідну «ділову моду». Найкращим у цьому аспекті елементом є запозичення, зокрема і фразеологізми, інтернаціональний характер яких підтверджує територіальну «міграцію» та адаптацію на різних рівнях тієї чи тієї мови. Однією з таких одиниць є стійке словосполучення дублетної синтаксичної структури *слово вь слово*, що вже було

об'єктом спеціальних студій. Зокрема, на матеріалі документів Брацлавського воєводства 1566 – 1606 рр. функціонування цього фразеологізму дослідив В. Денисюк, акцентуючи увагу на витворенні його варіантів з відповідними семантичними конотаціями [4].

Об'єктом нашої розвідки ми обрали фразеологізм *слово в слово*, а метою – з'ясувати його динаміку на українському мовному ґрунті в окреслений період, для чого послуговувалися описовим, порівняльно-історичним, контекстуальним методами, методом дискурсу-аналізу.

Одразу зауважимо, що дослідники часто моделюють таке розгортання по вісі «центр – периферія», зокрема В. Русанівський указував, що «ділова мова Литовського князівства впливала на дальший розвиток ділового стилю в інших українських землях» [5, с. 9]. Здавалося, що землі, які входили до складу Великого князівства Литовського і були ближчими до центру, мають ілюструвати своєрідну монолітність, спадкоємність у використанні тих чи тих фразеологічних одиниць, а землі ж, які перебували на периферії Литовської держави, мають демонструвати поодинокі випадки використання тих же фразеологізмів або взагалі відсутність таких. Ділові тексти окресленого періоду цього припущення підтвердити не можуть. Територіально з урахуванням часового чинника центром найактивнішого використання фразеологічної одиниці *слово в слово* є Волинь і Житомирщина, від яких своєрідними концентричними півкільцями по спадній фіксуємо цей фразеологізм. Чи можна тут говорити про вплив ділової мови, наприклад, Московії на периферійні землі Великого князівства Литовського? Навряд чи, адже тогочасні документи Московського князівства були менш стандартизованими. Чи був це вплив Корони Польської, а згодом і Речі Посполитої, що стала транслятором західноєвропейської освіти, культури та ін.? Тут імовірність висока. Однак у такому разі Волинь переміщується з периферії ближче до центру, тому відчуває потужну течію різноматичних запозичень, для яких польська мова стала осередком первинної слов'янської лінгвоадаптації. За таких подій Київщина опиняється на периферії, підтвердженням чого є функціонування фразеологізму *слово в слово*.

Семантична парадигма сполучення слів *слово в слово* безпосередньо стосується сфери діловодства. Проте наступність писемної мови по відношенню до усної дозволяє припустити, що первинно це сполучення слів стосувалося ситуації усного мовлення, яке мовець просив занотувати так, як він сказав. Ланцюг «усне – писемне» – «писемне – писемне» видається закономірним шляхом розвитку переносного значення для цього словосполучення, що через стандартизацію ситуації слугувало своєрідним вербальним еталоном точності. Історико-етимологічна репрезентація фразеологізму *слово в слово*, запропонована укладачами «Словника російської фразеології», окреслює дві гіпотези його походження: 1. Цей вислів – один із багатьох фразеологізмів-повторів, що поширені в російській мові і зазвичай мають значення «максимально точно». 2. Зворот є калькою з французького *mot a mot* [6, с. 531]. Першу гіпотезу обґрунтував В. Мокієнко, аналізуючи фразеологізм *тютелька в тютельку* крізь призму розуміння того, що «будь-яка мова – дуже різnorідний сплав свого і чужого, споконвічного і запозиченого, глибинно народного і “поверхнево”

книжного. У різні періоди історії нашої [російської] літературної мови реакція на ці стихії була різною – від будь-якого прийняття “чужого” до манірно-пуристичного відстоювання “свого”. У мові, як і взагалі в культурі того чи того народу, досить складно провести чітку межу між своїм і не своїм» [7, с. 24]. Звісно, не варто скидати з терезів факт спільності шляхів пізнання світу, устрою суспільного життя, загальнолюдського характеру логіко-розумових операцій і типових ситуацій, що постулюються для будь-якого етносу, але з обов’язковим урахуванням часової дискримінації. Лінгвіст указує, що лексеми – компоненти фразеологізму були диференціаторами значень, а тому виокремлює п’ять семантичних груп: 1) про велику схожість; 2) про чітке повторення руху; 3) про час дії; 4) про скрупульозне відтворення тексту; 5) про грошові розрахунки [7, с. 149]. Наведений діалектний матеріал не викликає сумніву, але чи не суперечить це історичним даним?! Якщо припустити, що джерелом утворення фразеологізму *слово в слово* є російські діалекти, то шлях потрапляння цього сполучення слів в українську (та й білоруську) ділову писемність XVI–XVII ст. необхідно виводити саме зі сходу. На питомість у такому разі більше шансів має фразеологізм *буква в букву*, що не суперечить логіці розвитку лексикону, його семантики та суспільства (зокрема, освітньої сфери) в києворуський період. Історичні словники, у яких кодифіковано лексикон російської мови XVI–XVII ст., дають не зовсім однозначну відповідь. «Словник російської мови XI–XVII ст.», наприклад, фіксує «ілюзорні» два граматичні варіанти фразеологізму: *слово въ слово – слова въ слова* (ніби однина і множина, хоч другий засвідчує тільки зміну ненаголошеного *o* в *a*), що реалізували семантику: 1) буква в букву (про точність списування); 2) точнісінько (СРЯ^{11–17}, с. 104–105), до того ж перше значення проілюстровано цитатами з пам’яток, що походять із території Білорусі та України відповідно, а друге – власне російське – датоване 1673 р. Таке скромне представлення фразеологізму у словнику, звісно, може свідчити на користь його російської діалектної питомості, але заперечує тогочасну логіку розвитку мови: російська мова не була унормованою, а тому діалектизм міг потрапити в писемний текст майже без перешкод. Проте наведений у словнику контекст узято із твору церковника – протопопа Авакума, який сумнівно, щоби послуговався діалектною лексикою.

Білоруські історики мови наводять і раніше датування (1529 р.), і значно ширший арсенал пам’яток, відповідно – й більше контекстів, у яких функціювали варіанти фразеологізму: *оть слова до слова* «усе повністю; від початку до кінця»; *слово въ слово (слово отъ слова)* «дослівно, докладно» (ГСБМ, с. 431). Звертає на себе увагу ілюстративний матеріал: по-перше, він репрезентує білоруську ділову писемність і жанр історіографії (літописання); по-друге, літописання XVI ст. – це перші спроби створення компіляцій, однією з рис яких було включення матеріалу з іншого джерела, тобто дослівне цитування якогось фрагменту (добре було би сучасникам повчитися в них академічної добросчесности!). Перші спроби таких компіляцій на східнослов’янському ареалі пов’язані з перекладом «Хроніки» М. Бельського. Цю традицію білоруси зберегли в подальші століття, напр.: *Wypisane tu z xiengi pisaney renku i [ego] m[ošci] pana Michala Pancernego,*

mieszczanina witebskiego słowo w słowo przez Stefana Hawriłowicza Awierke, mieszczanina witebskiego w roku 1768, miesionca mli, 13 dnia (ВЛ, с. 216).

Прикметно, що в українських історіографіях північного ареалу також натрапляємо на цей фразеологізм, що свідчить про його повне входження в українську мову, напр.: *А въ сенать другую подали такую жъ, слово въ слово, челобитную, зъ особными пунктами о доходахъ гетманскихъ, зъ чого збирались и куда розиходились, о заплатѣ войску комонному и пѣхотному, о канцелярїи, о слугахъ войсковыхъ и полковыхъ, то есть, трембачахъ и армашахъ, о полковыхъ канцелярїяхъ, о покуховномъ, о станціи войска драгунского, якъ много коштуеть, и о протчихъ всѣхъ нуждахъ* (ЧЛ, с. 33–34).

Якщо припустити інший шлях потрапляння фразеологізму в російську мову – як калька з французької, а звідти в українську і білоруську, як це вважали за радянщини, то його появи потрібно було чекати аж до початку XVIII ст., упродовж якого французька мова набирала обертів, потіснивши позиції німецької в Російській імперії і досягнувши апогею в останній чверті XVIII ст. Така ситуація змушує шукати відповіді на запитання: якщо російська мова справді запозичила фразеологізм із французької, то як із цим узгоджується наведений у словнику ілюстративний матеріал? Невже українцям і білорусам – освіченим представникам нації, яких Москва «запрошувала» до себе на службу, не був відомим цей фразеологізм? Французький шлях усього-на-всього усуває з дороги українсько-білоруське посередництво в потраплянні фразеологізму в російську мову. З іншого боку, лексичний склад французької мови значною мірою успадкував вокабуляр латинської, у якій, зокрема, вже функціював вислів *verbo verbum*, засвідчений у творі «*Ars poetica*» Квінта Горація Флакка (Horatius) і який реалізував семантику «точнісінько, справді, у повному розумінні слова», про що зазначав М. Міхельсон з покликанням на того ж Горація (Михельсон, http://enc.biblioclub.ru/Termin/1685303_slovo_v_slovo_bukvalno) (пор. переклади цього контексту А. Содомори: *Знаний повсюдно переказ тоді називай справедливо / Власним творінням, коли за те коло, второване тупо, / Вийти зумієш і слово в слово товкти перестанеш, / Мов дріб'язковий товмач* (Горацій. До Пісонів, с. 217–218) та О. Фета: *Общеизвестный предмет твоим достоянием станет, / Если в пошлом и низком кругу не будешь вращаться; / Ежели, как переводчик, не станешь ты слово за словом / Передавать и не влезешь в такую трущобу, откуда / Вытащить ног или стыд не позволит, иль смысл сочиненья* (Горацій (Фет), а також тлумачення в «Латинсько-російському словнику»: *ad verbum de verbo* «слово в слово, дослівно» (ЛРС, с. 813)).

Латинська мова в Середньовіччі міцно утримувала позиції не тільки в освіті, але й канцелярії, до того ж як світській, так і церковній, оскільки більшість Європи сповідувала католицизм. Католицизм панував і на значній слов'янській території, зокрема й тієї держави, до складу якої входили українські та білоруські землі – Речі Посполитої. Найбільшою мірою латинь позначилася на юриспруденції та медицині, тому видається логічним припустити, що поширення фразеологізму *слово в слово* розпочалося саме з юридично-ділової сфери, що передбачало точну фіксацію фрагменту усного або писемного мовлення, хоч і стосувалося первинно перекладацької діяльності. Зрозуміло, що місцеві

канцелярії не могли послуговуватися тільки латинським висловом, оскільки переважна більшість населення тієї чи тієї країни а рґіогі не володіла латинською мовою, що спонукало до перекладу-утворення «регіонального» відповідника, яким у більшості слов'янських була лексема *слово*. У такому разі вислів у формі *slowo w slowo* набув поширення в польській діловій мові, звідки був трансльований у писарські осередки України й Білорусі. Функціонування на українських і білоруських теренах латинської, польської та своїх мов повною мірою підтверджує джерело й інтернаціоналізм вислову. Для прикладу наведемо контексти латинською та польською мовами з різножанрових пам'яток, що фіксують варіанти фразеологізму, напр.: *Ktora to granica do akt grodzkich winnickich per oblatam podana jest, de verbo ad verbum, iak sie w sobie ma, ingrossowana* (ДБВ, с. 172); ... *je^o mci wedlug pozwu przysięge skazano i w decret tribunalski slowo od slowa mianowicie wszystko, co mianowal bye wzięto, wpisano* (ДБВ, с. 550); *Ktory tak się w sobie ma slowo od slowa* (ДБВ, с. 575); *Supplicatum nobis est quarumquidem l(ittera)rum de verbo ad verbum tenoris est, qui sequitur* (ДБВ, с. 575); *My tedy, Wladyslaw, krol, sluszną w tei mierze prozbę mieszczan naszych upatrując, pomieniony przywilei, takže dwa listy drugie, w terazniejszej confirmatiei naszej mianowane, ze wszystkimi ich wolnosciamy, swobodami tak, iako w sobie slowo od slowa maiq, we wszystkich rei punctach, clausulach y artykułach, ile w czym prawu pospolitemu nie są przeciwne y w uzywaniu tych rzeczy dotąd są, powagą naszą stwierdzamy y umocniamy, chcąc aby to wszystko na wieki moc y wiadzą zupełną mialo* (ДБВ, с. 577); *Prout et quemadmodum in ipsis originalibus continentur privilegiis tenores eorum totos de verbo ad verbum hic pro insertis habeu et haberi voleu innovanda* (АВВ, с. 82); *Quarum quidem l[itte]rarum tenor de verbo ad verbum sequitur et est talis NOS NICOLAUS et Joannes Radiwil Castellani Trocen[sis] fraters germani indivisi* (АВВ, с. 89); *Druga wiadomość od litewskich krajów, że przy jednym trupie znaleźli listy awizami pisane, które slowo w slowo z tą mową księdza tego zgadzało się* (ДБХ, с. 339); *eam, quia ad manus mea annis ab obitu ipsius plus quam 20 pervenit, illam pro veritatis stylo simplici latinitati reddo et tenorem de verbo ad verbum refero* (ЛЯЮ, с. 201); *Te cale dzieie przepisane przeze mnie, Stefana Hawrilowicza Awierke, mieszczanina witebskiego, slowo w slowo z xiengi i[ego] m[ości] pana Michała Pancernego, mieszczanina witebskiego w Witebsku roku pańskiego 1760, miesionca ianuari* (ВЛ, с. 230).

Проаналізовані пам'ятки засвідчують домінування волинсько-житомирського ареалу у використанні писарями фразеологізму *слово в слово* чи його варіантів. Цей незаперечний факт можна пояснити функціонуванням у Луцьку писарської школи, що обслуговувала потреби Західного й Центрального Полісся. Моніторинг тогочасних пам'яток з білоруської території теж засвідчує активне вживання різних варіантів фразеологізму, напр.: ... *тотъ листъ сами доброволне вызнавши, просили абы до книгъ уписанъ былъ, который уписуючи слово в слово такъ се вь собе маеть* (Акты, I, с. 23); ... *просиль, абы до книгъ земскихъ уписанъ былъ, который уписуючи слово в слово такъ се вь собе маеть* (Акты, I, с. 27); ... *до книгъ уписати велели; который уписуючы, слово в слово такъ се вь собе маеть* (Акты, I, с. 74); ... *другій такій же, слово в слово, при другомъ мандатѣ у стороны поводовое ... zostawilъ esmi* (Акты, VIII, с. 71); ... *наказали*

есьмо тотъ инвентарь до книгъ уписати, который уписуючи въ книги **слово въ слово** такъ се въ собѣ маеть (Акты, XIII, с. 296); ... до книгъ вписать велели есьмо, которые порадне, водлугъ датъ, **слово отъ слова** вписуючи, такъ се въ себе маеть (Акты, I, с. 39); ... призналъ, который то написъ его на томъ позвѣ такъ се въ собѣ **слово отъ слова** маеть (Акты, VIII, с. 85); ...которые **слово отъ слова** такъ се въ собѣ мають (Акты, XI, с. 73). Звертає на себе увагу той факт, що білоруська канцелярія послуговується традиційними варіантами *слово въ слово* і *слово отъ слова*, як і українська, однак переносить у практику й інший польський варіант – *slowo do slowa*, якого ми поки що не зафіксували в українських текстах, напр.: ... *za prozbą onegoż iest u sądu naszego przyięty u ze wszytką rzeczą u z susceptą grodzką u trybunalską, na nim opisaną, zgodnie **слово до слова*** (Акты, XI, с. 70); *Въ чемъ мы, врадѣ, видечи речъ и просьбу его милости быти слушную, оный выписъ приняли и въ книги вписать велѣли, который уписуючи **слово до слова** и такъ се въ собѣ маеть* (Акты, II, с. 42); ... *тотъ екстрактъ былъ до книгъ головныхъ трибунальныхъ принять, актывованъ и уписанъ, который принявши а уписуючи у книги **слово до слова** такъ се въ собѣ маеть* (Акты, XI, с. 165); ... *до книгъ головныхъ трибунальныхъ активованое и уписанное было, которое уписуючи у книги **слово до слова** такъ се въ собѣ маеть* (Акты, XIII, сс. 93, 99, 101); *Мы судъ тотъ документъ принявши, до книгъ уписать есьмо казали, который **слово до слова** такъ се въ собѣ маеть* (Акты, XIII, с. 289), з якого розвиває інший прийменниково-субстантивний варіант – *въ словѣ до слова*, не зафіксованого в досліджуваних нами українських текстах, напр.: *Въ чомъ мы, видечи речъ быти слушную, приняли есмо его ку запису до книгъ, который письмомъ, и **въ словѣ до слова** такъ се въ собѣ маеть* (Акты, II, с. 36); *Мы судъ, оного принявши, до книгъ уписать велѣли, которого уписуючи **въ словѣ до слова** такъ се въ собѣ маеть* (Акты, II, с. 55); ... *оного принявши, и до книгъ уписать дали, и уписуючи въ книги, **въ словѣ до слова** такъ се въ собѣ маеть* (Акты, II, с. 67); *Въ чомъ мы, врадѣ, видечи речъ быти слушную, оного принявши и до книгъ земскихъ Берестейскихъ уписати дали и, уписуючи въ книги, **въ словѣ до слова** такъ се въ собѣ маеть* (Акты, II, с. 69).

На противагу білоруським, українські писарі намагаються передати живомовну адаптацію фразеологізму, що простежуємо в чергуванні прийменників *в – ъ*, напр.: ... *тотъ выписъ **слово в слово** в книги земские вписан былъ* (КЗК, с. 69); *А такъ мы, того выпису огледѣвши и перед собою вычитати казавши, **слово в слово** до книгъ земскихъ его выписати велели* (КЗК, с. 71); *А такъ мы тотъ листъ ꙗна Василя Лосатинского, и отъ него ꙗну Януши ъ даньи, за прозбою его до книгъ земскихъ **слово в слово** записати казали* (КЗК, с. 95); ... *я тотъ листъ его мѣсти казалъ перед собою читати и, выслушавши того листу достаточне, **слово в слово** в книги геродские записати казалъ* (КЗК, с. 117); *А такъ я оповедане и листъ делчихъ его ему на то даньи **слово в слово** до книгъ замковыхъ записати казалъ* (ЛЗК, с. 478); ... *ли(ст) его м(л). **слово в сло(во)** ту(т) е(ст) вписа(н) и та(к) се в себе мае(ть)* (ККПС, с. 61); *Которы(и) листъ я пере(д) собою читати казалъ <.>, а по вычита(н)ю до кни(з) вписати велель, которы(и) такъ ся **слово в слово** себе маеть* (АКЖМУ, с. 133); ... *ли(ст) квитацію ... до книгъ **слово в [с]лово** писати веле(л) и та(к)ъ в себе мае(т)* (АКЖГУ 1611,

с. 144); *Которы(и) же униве(р)саль за пода(н)емъ вышъ речоно(з)[о] п̄на Красу(с)кого уве(с) слово в слово до кни(з) е(ст) уписа(н)* (АКЖГУ 1611, с. 203); ... *тыє позвы слово в слово яко се вы^мпоменило по ты^х же вы^мпоменованыхъ особъ ω^д того ж^к вы^мпоменованого п̄на Зава^оского* (АКЖГУ 1635, с. 107); *Писаные тыє по^звы ω тую ж^к речъ слово в слово* (АКЖГУ 1635, с. 108); ... *за позволенем пана Зимницького и жоны его Катерины Ростопчаньки ест преписав слово в слово ...* (АВМК, с. 107); ... *до кни(з) с по(л)ского рускою мовою слово в слово вписати каза(л)* (ДМВН, с. 25); ... *до кни(з) слово в слово вписати каза(л)* (ДМВН, с. 52); *Которое очеви(с)тое со(з)на(н)е п̄на Прежо(в)ского и то(т) ли(ст)-запи(с) его доброво(л)ны(и) до кни(з) слово в слово принято и записано е(ст)* (ДМВН, с. 53); ... *копию з него слово в слово списаную ...* (ДМВН, с. 67); ... *слово в слово списаные* (ДМВН, с. 74) – *Яко ж то тут же стоячи виж кн̄за Костентинов Воина Макарович Коколский и виж врду замку Луцкого Иван Левкович Лидуховский тыми ж словы, ничим не ωдменяючи повести дворенина гсд̄рьского, слово ѳ слово* визнали (ЛЗК, с. 247); *А так мы, того тестаменту ωгледавши и достаточно его выслужавши, тот тестаментъ, ωт малжонки его ему даныи, слово ѳ слово в книги земьские записати казали* (КЗК, с. 65); *А так мы, того листу ωгледавши и достаточно его вычитати казавши, тоє ωповедане и очевистое вызнане и листъ его м̄сти, на то пану Ярофею Гостскому даныи, слово ѳ слово в книги кгородские записати казали* (КЗК, с. 112–113); ... *то(т) ли(ст)-запи(с) ... приня(т) и слово у слово уписа(н) е(ст)* (ДМВН, с. 26); *Которы(и) ли(с)ть я читати казаль и, вы(с)луха(в)ши его, до(с)тато(ч)не слово у слово до кни(з) записати каза(л)* (ДМВН, с. 164).

Як ми зазначали, поширеним був і варіант *слово отъ слова*, напр.: ... *абы был слово ωт слова до книг вписан* (ЛЗК, с. 174); *Которую слово ωт слова с початку аж до конца списавши з листу ωтцовског ему дал* (ЛЗК, с. 264); ... *тот лист слово ωт слова так сд в собе маеть* (КЗК, с. 70); *А такъ мы тоω(о) листу купчωг(о) ωгледавши, розказали его слово ωт слова в сесь н(а)шь листъ ѳписати* (АВВ, с. 87); ... *ли(ст) запи(с) его, ωт него на тую продажу даны(и) и пере(д) нами ω(т) него само(з)[о] покладаны(и), печате(и) и по(д)пи(с) ру(к) ωгледа(в)ши, то все за прозбою его самого слово ω(т) слова // до книгъ замку житомерского записати есмо велели* (АКЖМУ, с. 142); *Которы^и же то кви^м за подане^м и очеви^цты^м при^знане^м вы^мречоное особы а за приня^темъ нашимъ ѳрядовы^м ѳв^с слово ω^м слово спочатъку а^ж до коньца е^{ст} ѳписанъ* (АКЖГУ 1635, с. 130). Пам'ятки ілюструють функціювання цього варіанта з конотацією «однаковий, без пропусків», де він засвідчує тотожність усного мовлення писемному тексту, напр.: ... *мы з о(б)веще(н)а его м(л). кн̄за Ружи(н)ского взяли тую вѣдомо(ст) ω комиси(и) его к(р). м(л)., на особы н̄ши винесены(и), и порозуме(в)шисе на ω(д)но мѣ(ст)це, оную е(с)мо пере(д) собою чита(ти) казали, и слово ω(т) слова такъ сд в собе мае(т)* (ККПС, с. 86); *А та(к) мы, комисаре, то(т) ли(ст) ω(т) п̄на Горностад принявше, пере(д) собою чита(ти) е(с)мо каза(ли) и сло(во) ω(т) слова та(к) се в собе маеть* (ККПС, с. 90).

Семантика способу дії, загалом властива фразеологізму *слово от слова*, зрідка ускладнена фразеологізмом локативної семантики *с початку аж до конца* та словосполученням, що також укаже на спосіб дії – своєрідне копіювання, а

тому дозволяє стверджувати, що саме такого способу вписування документів навчали в писарській школі, напр.: *Которыи же тот выпис кгородскии кремлянецкии за прозбою его мѣсти пѣна Антония Яловицкого, сѣди земского кремлянецкого, слово от слова с початку аж до конца обычаемъ перенесеня до книгъ справ земскихъ судовыхъ кремлянецкихъ записати есмо казали* (КЗК, с. 118); *Которыи же тот выпис кгородскии кремлянецкии за прозбою его мѣсти пѣна Антония Яловицкого, суди земского кремлянецкого, слово от слова с початку аж до конца обычаемъ перенесеня до книгъ справ земскихъ сѣдовыхъ кремлянецкихъ записати есмо казали* (КЗК, с. 121–122); *А так мы, того выпису огледавши и перед собою его вычитати казавши, слово от слова с початку аж до конца за прозбою ее мѣсти княгыни Лвовое Вороницкое княгыни Марины Андреевны Куневского обычаемъ перенесеня до книгъ земскихъ кремлянецкихъ записати казали* (КЗК, с. 184).

Продуктом української канцелярії можна вважати утворений здавна відомою прийменниково-субстантивною моделлю «від + іменник + до + іменник» варіант *отъ слова до слова*, популярність якого, щоправда, засвідчують периферійні до Волині й Західного Полісся (тут фіксуємо спорадичне вживання) землі, напр.: *такъ са от слова до слова в собе маеть* (ДБВ, с. 289); *... розказали есмо от слова до слова до книгъ нѣихъ вписати* (ДБВ, с. 454); *Которая была перед нами читана и так се в собѣ од слова до слова мает* (ДБВ, с. 1011); *... велели есмо то(т) листъ до кни(г) замку житомерского вписати, которы(и) ся о(т) слова до слова такъ ся в собе мае(т)* (АКЖМУ, с. 154); *Который то купчий листъ от слова до слова за потребованемъ пѣна Гаврила, лавника, ... уписанъ* (АКСГУ, с. 43); *Который то листъ купный ... от слова до слова до книгъ мѣскихъ Стародубовскихъ принят и про память записанъ* (АКСГУ, с. 63); *... пісмо, за вичитанемъ, казали-смо от слова до слова про память в книги мѣские Стародубовские записати* (АКСГУ, с. 86).

Очевидно, вимоги ділового стилю були суворими до варіантів, свідченням чого є успадкування новою українською мовою тільки двох синонімічних фразеологічних одиниць: [від слова] до слова «1. Все підряд, нічого не пропускаючи, від початку до кінця. 2. Точно, дослівно, без змін» (СУМ, IX, с. 368; ФСУМ, с. 827); слово в слово «1. Без будь-яких змін; точно, дослівно. 2. Не пропускаючи нічого, від початку до кінця» (СУМ, IX, с. 368; ФСУМ, с. 829).

Отже, досліджувані тексти, що репрезентують український діловий дискурс XVI–XVII ст. північно-західного ареалу, засвідчують входження в українську фразеологічну систему через польське посередництво прийменниково-субстантивного сполучення *слово въ слово* та утворення за питомою моделлю варіанта *отъ слова до слова*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Огієнко І. *Історія української літературної мови*. Київ : Либідь, 1995. 296 с.
2. Котков С. И. *Деловая письменность и литературный язык. Русская речь*. 1980. № 5. С. 105–113.

3. Лихачёв Д. С. *Поэтика древнерусской литературы*. Ленинград : Наука, 1967. 372 с.
4. Денисюк В. В. Фразеологія документів Брацлавського воєводства. *Волинь-Житомирщина* : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2015. С. 88–93.
5. Русанівський В. М. Передмова. *Українські грамоти XV ст.* / Підгот. В. М. Русанівський. Київ : Наукова думка, 1965. С. 5–23.
6. Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*. Санкт-Петербург : Фолио-Пресс, 1998. 704 с.
7. Мокиенко В. М. *Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии*. 2-е изд., испр. Москва : Флинта : Наука, 2007. 464 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Ohienko I. *Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv : Lybid, 1995. 296 s.
2. Kotkov S. I. Delovaya pis'mennost' i literaturnyj yazyk. *Russkaya rech'*. 1980. № 5. S. 105–113.
3. Lihachyov D. S. *Poetika drevnerusskoj literatury*. Leningrad : Nauka, 1967. 372 s.
4. Denysiuk V. V. Frazeholohiia dokumentiv Bratslavskoho voievodstva. *Volyn-Zhytomyrshchyna* : istoryko-filolohichniy zbirnyk z rehionalnykh problem. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. Ivana Franka, 2015. S. 88–93.
5. Rusanivskiy V. M. Peredmova. *Ukrainski hramoty XV st.* / Pidhot. V. M. Rusanivskiy. Kyiv : Naukova dumka, 1965. S. 5–23.
6. Birih A. K., Mokienko V. M., Stepanova L. I. *Slovar' russkoj frazeologii. Istoriko-etimologicheskij spravochnik*. Sankt-Peterburg : Folio-Press, 1998. 704 s.
7. Mokienko V. M. *Obrazy russkoj rechi: istoriko-etimologicheskie ocherki frazeologii*. 2-e izd., ispr. Moskva : Flinta : Nauka, 2007. 464 s.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ

АВВ – *Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві)* / Підг. до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 154 с.

АВМК – *Акти Вишнівської міської книги XVII ст.* / [Підг. до вид. І. Б. Царалунга]. Житомир, 2015. 172 с.

АКЖГУ 1611 – *Актова книга Житомирського гродського уряду: 1611 р.* / Підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. Житомир, 2002. 392 с.

АКЖГУ 1635 – *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік* / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. С. 90–197.

АКЖМУ – *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.)* / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. Київ : Наукова думка, 1965. 192 с.

АКПГУ – *Актовья книги Полтавского городского уряда XVII вѣка. Вып. 3. Справы вѣчистья 1672–1680 годовъ* / Ред. и прим. В. Л. Модзалевского. Чернигов : Типографія Г. М. Веселой, 1914. 124 с.

АКСГУ – *Актовая книга Стародубовского городского уряда 1693 года* / Подъ ред. В. Л. Модзалевского. Чернигов : Типографія Г. М. Веселой, 1914. 136 с.

Акты – *Акты, издаваемые Комиссией, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне* : [в 39 т.]. Вильна : Типографія А. К. Киркора, 1865–1915.

ВЛ – *Витебская лѣтопись . Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изданный Коммиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ.* Кіевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. С. 216–237.

Гораций (Фет) – Гораций. *О поэтическом искусстве.* Пер. А. А. Фета [Електронний ресурс]. URL: http://www.lib.ru/POEEAST/GORACIJ/hor3_1.txt.

Гораций. До Пісонів – Квінт Гораций Флакк. *Твори.* Київ : «Дніпро», 1982. С. 215–225.

ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы.* Вып. 31. Рушаючий – смушенье / Склад. І. У. Будзько [і інш.] ; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск : Беларус. навука, 2011. 507 с.

ДБВ – *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років* / Упорядн. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. 1218 с.

ДБХ – *Документи Богдана Хмельницького* / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 739 с.

ДМВН – *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.* : збірник актових документів / Підг. до видання В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова, В. Ю. Франчук, Т. К. Черторизька. Київ : Наук. думка, 1981. 316 с.

КЗК – *Кременецька земська книга 1578 року* / Підгот. до вид. Л. В. Яшук ; [відп. ред. В. М. Мойсієнко, В. Д. Собчук]. Кременець : Кремен.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, 2018. 300 с. : іл.

ККПС – *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)* / Підгот. до вид. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. Київ : Наукова думка, 1991. С. 57–293.

ЛЗК – *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 736 с.

ЛРС – *Дворецкий И. Х. Латино-русский словарь.* Москва : Русский язык, 1976. 1096 с.

ЛЯЮ – *Лѣтопись событій въ Южной Руси Львовскаго каноника Яна Юзефовича (1624–1700). Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изданный Коммиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ.* Кіевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. С. 116–213.

Михельсон – Михельсон М. И. *Большой толково-фразеологический словарь* [Електронний ресурс]. URL:

http://enc.biblioclub.ru/Encyclopedia/127_Bolshoy_tolkovo-frazeologicheskij_slovar_Mihelzona.

СРЯ¹¹⁻¹⁷ – *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 25 (Скорынья – Снульий) / Гл. ред. Г. А. Богатова. Москва : Наука, 2000. 274 с.

СУМ – *Словник української мови* : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови* / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1999. 984 с.

ЧЛ – Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). *Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные* / Изд. Ал. Лазаревского. Киев, 1890. С. 6–36.

Horatius – Quintus Horatius Flaccus. *Ars poetica* [Електронний ресурс]. URL: http://www.intratext.com/IXT/LAT0077/_P1.HTM.

Denysiuk Vasył

Dynamic processes in the phraseology of the business discourse of the Ukrainian language of the 16th – 17th centuries.

In an article in a business style writing material, the work of phraseologism-internationalism is analyzed слово в слово. The object of the article is phraseologism слово в слово, the purpose – to find out its dynamics on the Ukrainian linguistic soil in the defined period, for which they used descriptive, comparative-historical, contextual methods, method of discourse analysis. Phraseologism testifies to the dynamic processes in the Ukrainian language of the 16th – 17th centuries, entering it as an equivalent Latin structural and semantic construction, which has expanded a small number of structural variants with somewhat distinctive connotations, which can be explained by extralinguistic factors. Primary semantics is the designation of speech activity, in particular translation, that had an oral or written representation. The applied discourse analysis made it possible to provide a logical justification for the path of phraseology entry into the Ukrainian lingual system initially as an element of business discourse with a further step beyond style and acquisition of interstyle unit status. For analysis, business texts from other Ukrainian territories, as well as Byelorussian, works of other genres were attested, which testify to the consolidation of semantics in phraseology and to represent its locative variability. Comparison of Ukrainian and Belarusian monuments, written in both Old Ukrainian or Old Belarusian, and Polish or Latin, proves the primacy of the слово в слово form of borrowed phraseology. The analyzed phraseology testifies at the phonetic level of entry into the standardized business text of the elements of live broadcasting, in particular, the monuments fix the alternation в – у (слово в слово – слово у слово). Written texts prove that слово от слова variant was also formed in Polish. The Ukrainian and Belarussian offices have created their own variants – от слова до слова and в словъ до слова respectively. The слово в слово variant is formed by the model «preposition від + noun + preposition до + noun», which is also international in nature. The linguogeography of this variant in the Ukrainian language is indicated by the central-northern left-bank lands. The formal and structural variation of the phraseological unit did not violate the integrity of its semantics, it was dictated by the then-current linguistic norm that actualized phraseology as an important component of the business text.

Keywords: *phraseology, Ukrainian language of the 16th – 17th centuries, business discourse, borrowing, variant, semantics, connotation.*